

על כתיבתו של גרשון שופמן

דפוסי הכתיבה של גרשון שופמן – אמנות הסיפור הקצרצר, הרישום, הקיווקוו, – אינם מקובלים ביותר היום. לכאורה, יש בכך משום חמיהה: שהרי הרומאן עב הכרס יצא מן האופנה אף הוא, ואפשר היה אם כן להניח, כי הרישום הקצר ירכוש לו שוב מהלכים. למעשה, אין כאן כל סחירה. את הרומאן עב הכרס אין מרבים לקרוא בשל קצב החיים המודרני, חוסר הנשימה וחוסר הסבלנות. הכרכים הרבים והכבדים של טולסטוי, בלזק, דיקנס, עדיין מקובלים על הנוער, אולם כמה מבוגרים מוכנים לקרוא בהם תוך התעמקות וריכוז? הכוונה, כמובן, לרומאן הקלאסי; שכן קיימים כמה רבי-מכר מודרניים, הנחטפים בשוק, שערכם האמנותי מפוקפק אולם ערכם המילולי נמדד בכמה קילומטרים. ממילא מובן, כי יש גם יוצאים מן הכלל – אולם בסיכום אפשר לקבוע בביטחה, פחות או יותר, שהרומאן עב הכרס מקובל כיום הרבה פחות מאשר במאה ה-19. למרות סלידת הקורא המודרני בפני מאמץ הקריאה של ספר ארוך, – אין הוא נמשך לרשימה הקצרה; וזאת מאותה סיבה עצמה. עיקרה של הרשימה הוא בצמצום הביטוי, בריכוז המחשבה. הקריאה בשורה של רשימות קצרות מייגעת יותר מאשר הקריאה בסיפור אחד בעל אורך בינוני. שהרי על קורא הרשימות להתאמץ כל פעם מחדש, להתעמק, לקלוט רעיון נוסף. הרומאן הקצר, הנובלה, – הם הצורות המתאימות ביותר לקצב הקורא המודרני.

שאלה לגמרי אחרת היא, האם העובדה שצורה ספרותית מסוימת היא בלתי אופנתית – קובעת גם את ערכה האמנותי של היצירה הנדונה. כאן עלינו להשתמש בקנה מידה.

גדולה זכותו של שופמן, שהוא יוצר צורה ספרותית מסוימת בספרות העברית. קשה יהיה להצביע על עוד מישהו, אשר כבש צורה ספרותית במידה כזו, עד שנקבע זיהוי מוחלט בינו לבינה. ישנם סופרים גדולים, שהספרות העברית החדשה לא תתואר בלעדי יצירותיהם, ועם זאת אין הם בעלי חזקה על סוג ספרותי, כיוצרים וכמעצבים. כמובן, אין שופמן יוצרה של הרשימה הקצרה בספרות העולמית. הוא העביר צורת ביטוי קיימת ומקובלת לספרות העברית. למעשה, ידועה השפעתו של פטר אלטנברג, היהודי הווינאי, על שופמן.

הסיפור הקצרצר, הרשימה המרפרפת, הם מסימני ההיכר של אלטנברג. יחד עם זאת, הרי בספרות העברית אין לו לשופמן מתחרים רציניים באותו שטח ביטוי מיוחד בו בחר.

בספרות (כבכל אמנות אחרת) אין להפריד את החוץ מן הפנים, את הצורה מן התוכן, את הסגנון מן הרעיון. על כן יש לה לרשימה הקצרה חוקים פנימיים, הנקבעים בהתאם לצורתה החיצונית, קוצר היריעה מחייב בהכרח את צמצום הביטוי. יש חשיבות בהבעה מרוכזת. הרשימה לרוב בנויה סביב ציר מחשבתי אחד. במקום נושא מסתעף, בעל משמעויות שונות, באה הפואנטה הקצרה, החייבת להיות המסקנה ההגיונית של מה שנאמר עד כה, ועם זאת יש בה לעיתים מיסוד ההפתעה. יש להעיר כאן, כי הקו המתוח בין הפואנטה המבריקה לבין חוסר המשמעות הוא קו דקיק ביותר. ברומאן רחב-יריעה קיימת האפשרות של תיקון מילה או רעיון; אם תיאור מסויים לא עלה יפה, אין בכך אמנם מעלה יתרה, אך אין עובדה זו דייה כדי לחרוץ את דינה של כל היצירה כולה לשבט. ואילו הרשימה הקצרה מאבדת את ערכה עם הפגם הקטן ביותר.

הצורך בהוצאת מסקנה, בגיבוש רעיון, בבנין פואנטה, מחייב גיוון רב. שהרי כל רשימה צריכה להעלות משהו חדש – או להאיר משהו ישן באור חדש. יש והמסקנה הקצרה, הפסקנית, מסבכת את הסופר בסתירה גלויה. הנה רעיון חוזר הוא בכמה מרשימותיו של שופמן, כי אותו יהודי שסבל דיכוי והשפלה בגולה, בניכר, סובל השפלות גם במולדתו, אליה הגיע אחר תלאות וייסורים. המוכה שם, מוכה גם כאן. כך ברשימה "למה תכה אחיך?!!" (בטרם ארגעה, הוצאת "עם עובד", תש"ב), כתוב:

... באניית מעפילים נמלט, מוכן לסבול כאן מחסור, רעב, העדר

צל-קורה, ובלבד שלא להיות מוכה – והנה קפץ עליו

בריון משלנו ומכה אותו גם כאן, גם כאן!!

או ניקח, למשל, את הרשימה "שוב?!!...". כאן מסופר על אלמנה יהודיה, אשר סבלה בראותה את בנה יחידה חוזר מידי פעם מוכה מבית הספר באוסטריה האנטישמית. אולם סבלה גדל עוד יותר, כשהבחינה בסימני אלימות בפניו של הבן, בחוזרו הביתה מלימודו בבית ספר עברי בארץ-ישראל. לעומת זאת, הרשימה "בינינו לבין עצמנו" ממחישה רעיון שונה לגמרי. כאן מסופר בהתלהבות על האווירה המיוחדת שבארץ-ישראל החפשית מעול זרים. (לאור הגישה המפוקחת שלנו כיום, אפשר אף לומר – בהתלהבות נאיבית).

אין פרץ ואין צווחה, כל המריבות נפתרות בדרכי שלום. אם קורה המקרה הרע ששניים מסתבכים בריב, הרי גם אז אין לחשוש:

הנה פרצה קטטה בין מצחצחי-נעלים, והחזק הרים יד על החלש

ממנו. עוברים ושבים מפרידים כרגע בין הניצים, דוחקים את זה

לכאן ואת זה לכאן – וחסל.

הכל, איפוא, מתיישב מאליו, בינינו לבין עצמנו, ללא אינטרבנציה

של שוטרים ומגלביהם, ללא דין ודיין!

ובמקרה אחר של אלימות, התגובה המיידית של הקהל מסביב היא – "להכות

אסור!!!"

אכן, אם אנו עורכים הקבלה בין שלושת הרשימות שהזכרנו, אנו מגיעים

בהכרח למסקנה, שאין הרעיון המרכזי שבהם חופף. ברור שהחיים עצמם

מלאים תופעות שונות וסותרות; לעיתים אנו מקבלים התרשמות מסוימת ואילו

בפעם אחרת נתקלים אנו בתמונה שונה מקודמתה; עם זאת, יש להודות,

שהקריאה ברשימות השונות הסותרות גורמת לנו לתמיהה כלשהי.

בכתיבתו של גרשון שופמן אפשר להבחין בכמה קווים יסודיים. התחנות

השונות בדרכו (הן הדרך הגיאוגרפית והן הדרך הנפשית) ניכרות היטב בגוף

יצירתו. דומה כי התקופה המכרעת היתה התקופה הארוכה בה שהה הסופר

באוסטריה, תחילה בווינה ואחר כך בסביבה כפרית בשטייארארק. ווינה

היתה באותם ימים עירם של יוצרים יהודיים קוסמופוליטיים. למרות האנטי-

שמיות הגוברת, פרחו חיי הרוח היהודיים. מדובר כאן, לרוב, ביוצרים

יהודיים אשר כתבו בשפה הגרמנית. אך שופמן, הגם שהוא יצר בשפה העברית,

הושפע מסופרים אלה. (מובן שלא היו אלה המשפיעים היחידים על יצירתו;

הוא הושפע מיוצרים עבריים שקדמו לו, כשם שהוא השפיע על יוצרים

עבריים שבאו אחריו). פטר אלטנברג הוזכר לא פעם בהקשר לכך. יהודי

ווינאי אחר, אשר פיתח את אמנות הסיפור הקצרצר, הוא יוסף פופר-לינקאוס,

בעל ה"פנטזיות של ריאליסט". שלא בצדק, נשכח פופר-לינקאוס מלב. מן

הראוי היה לעמוד פעם בהרחבה על תחום השפעתו של שופמן. השפעות אלו,

יש להוסיף כאן, הן השפעות בתחום הצורה יותר מאשר בתחום התוכן. נושאי

של שופמן הם נושאים של סופר עברי; התקופה, שחוללה תמורות כה קיצוניות

בקיומו של העם, ניכרת ברוב כתביו. נושא היהודי והנכרי, גורלו המיוחד

של היהודי בסביבה עוינת, או לפחות זרה, – זכו לטיפול נרחב ביצירתו של

שופמן. ישיבתו בכפר קרבה את שופמן לבעיה יותר מאשר יושבי כרכים.

שכן בכרך יכול אדם להיות חיי חברה בחוג מצומצם משלו, ולשכוח במידת-מה את האחרים עמהם הוא אינו בא במגע ישיר. אולם בכפר האפשרויות מצומצמות, ואי-אפשר להתעלם מיחס הסביבה. העיסוק בנושאים בעלי משמעות לגבי הכלל, היא עצמה מסימני התקופה. כיום מרבים רוב הסופרים שלנו להשתקע בעולמם הפרטי והמסוגר. והרי דרך מחשבתו של שופמן ורגישותו המיוחדת מן הדין היה שיכוונוהו בדרך זאת. יש בכתיבתו יסודות רגשיים, אפילו סנטימנטליים. ההתרשמות לעולם היא סובייקטיבית מודגשת. הסופר אינו חושש מהזדהות שלמה עם רגשותיו. למרות הסובייקטיביות והבלטת העולם הפרטי, הרי המומנט הלאומי תופש מקום ניכר בגוף היצירה. וזהו, כפי שאמרנו, מסימני רוח התקופה. שופמן נוטל חוויות ורשמים מן המתרחש סביבו, ומוסר את אלה ברשימותיו וסיפוריו. העולם הוא עולם המעשה. ממילא מובן, שהרשימות הקצרות הינן פרי התרשמות מיידית יותר מאשר הסיפורים, בהם יש מקום אף ליסוד הדמיוני. דרך כתיבתו של שופמן, המתבססת על עולם הריאליה שמסביב, משקפת את התחנות השונות בדרך חיו ונדודיו של הסופר; ודרך זו הינה מגוונת ביותר. מעניין הוא לעקוב אחר הפנורמה המשתנה בשנות היצירה הארוכות. בשנים הראשונות יש אף שינויי סגנון וצורה; את הדפוס המיוחד לו מצא שופמן למעשה בשנות מלחמת העולם הראשונה, בעת שבתו בווינה. הכרך הראשון של הכתבים שלו עומד עדיין בסימן המספרים הגדולים שקדמו לו, כגון ברדיצ'בסקי. ניתן גם למצוא בסיפורים ראשונים אלה נושאים המופיעים אצל אחרים מבני התקופה – ברנר, גנסיך, ועוד. הצעיר השחפן יונה, מן הסיפור הנושא שם זה, מזכיר לנו בדרך ייסוריו צעירים אומללים אחרים הדומים לו, מן הספרות העברית והספרות הרוסית כאחת. השיממון הנורא שבעיירה הצ'כובית ניבט אלינו מתיאורים שונים. העולם המדכא, של מחלה, חוסר תכלית, שעמום וריקנות, המוכר לנו כל כך, שוב מופיע לפנינו בכל גווניו האפורים. הדרך מן הסיפורים הראשונים לרשימות המאוחדות היא אכן דרך ארוכה מאוד, מבחינת צורה ותוכן, מחשבה ורעיון מעטים מאוד הסופרים אשר, כמו שופמן, הצליחו למזג יסודות רבים כל כך ולשקף תמונת עולם מגוונת כל כך.

למרות ריבוי הרשימות והנושאים, הרי ניתן להבחין בכמה וכמה נושאים, החוזרים בלבושים שונים ובתיאורים שונים. להתנגשות בין העולם היהודי והנכרי נועד משקל מכריע. רבות הרשימות המתארות התנגשות זו על רקע הסביבה הכפרית-האוסטרית, רקע שאינו מופיע בתיאורי סופרים עבריים

אחרים. ממקום שבתו בכפר עקב שופמן אחר ההתפתחויות שהובילו לקראת השתלטות הנאציזם. יש להדגיש, כי הוא צופה מראשית אחרית. סימני האנטישמיות הבודדים מקבלים משקל ומוסיפים איום בשל הרגשת העתיד, שעדיין אינו צפוי אמנם בכל נוראותיו, אולם הוא עומד כבר מוחשי מאוד אחורי הסף. משום מה אצלנו אין מעריכים כלל את תפקידה המכריע של האומה האוסטרית בעיצוב הנאציזם ובהשמדת העם היהודי. אנו טיהרנו את השרץ ואיננו זוכרים את העבר ההיסטורי הקרוב ביותר. כדאי היה לרבים לרענן את זכרונם ולעיין ברשימותיו של גרשון שופמן משנות השלושים המאוחרות. לעומת מה שקרה לאחר מכן, בשנות המלחמה, אמנם מטשטשים הדברים ומחווירים; אולם ביחס לאטימות הלב ולאדישות המופרות שהשתלטה עלינו בשנים האחרונות, הרי הרשימות שוב חוזרות להיות אקטואליות. למרות שמספר הרשימות, שכתב שופמן בתקופה זו בגליל שטייארמארק שבאוסטריה, הוא גדול, הרי הרוח המפעמת בהן היא אחידה. העיקר כאן הוא לא במאורעות המתוארים, שאחר הכל אינם אלא הקדמה תלושה למה שבא אחר כך, אלא בצפייה הוודאית לקראת האסון המתקרב. ב"בטרם ארגעה" אנו מוצאים בכמה וכמה רשימות תיאורים של אנשים בודדים, מצדיקי אומות העולם, אשר לא נצטרפו לגל המתפשט של האנטישמיות והנאציזם. אולם כאשר מגיעה שעת המיבחן, גם בודדים אלה פונים ליהודים עורף, ולבסוף נשאר היהודי מבודד לגמרי מסביבתו. הנה הסיפור על האיכר הזקן, בעל הדרת הפנים, המרבה לדבר כנגד הצעירים פורקי העול והמסורת. אחד מן הסימנים להתרופפות המידות הטובות הוא בעיני האיכר העובדה, שסרים לשדה הקמה, רומסים את התבואה, ומזלזלים בצורה זו בעמל כפים. אך כאשר מגיע יום ה"אנשלוס", מתחמק אף איכר זה מפגישה עם היהודי; וכשמזדמנים שניהם לשביל צר, סוטה הראשון מדרכו וצועד לתוך השדה הזרוע – רומס ברגליו את כל המילים היפות שהיו שגורות תמיד על פיו. בבוא יום הדין, שוכחים כולם את האידיאלים היפים שנשתבחו בהם משכבר הימים. ברשימה אחרת מתוארת משפחה חביבה, המגלה יחס טוב ליהודים, לשמחתם של אלה האחרונים; והנה עם השתלטות היטלר על אוסטריה מתברר, כי אנשים טובים אלה – אינם ארים טהורים, ועתה הם מנודים בדיוק כמו היהודים שלפני כן נטו להם חסד מגבוה.

ביחסים המסובכים שבין יהודים לגויים לא תמיד רק האחרונים מופיעים באור שלילי. הנה, למשל, הסיפור "לב". הרופא היהודי הישיש מתלונן בפני

הפציאנט, הבא לחפש רפואה אצלו. האיש הזקן הוא ממורמר ומאוכזב. הזיקנה שקפצה עליו מכבידה עליו את עבודתו. נוסדה קופת-החולים, והרופא הפרטי נמצא מקופח. מספר הרופאים במדינה הולך ומתרבה, וההתחרות קשה. רק לאחר כל אלה מגיע הרופא לנושא האנטישמיות. והנה הדבר המכאיב ביותר: לא רק בני הארץ הנכרים נמנעים עתה מלפנות לרופא יהודי. גם היהודים עצמם מעדיפים לשאת את מכאוביהם לרופא נוצרי; וודאי כל אחד ואחד מהם עושה זאת, בקוותו להוציא עצמו בדרך זו מהזדהות בולטת מדי עם בני עמו; כל אחד מבקש למצוא חן בעיני הגויים, ואינו מבין שהתנהגות זו רק תשפיל אותו בעיני הנכרי. למומנט זה, מומנט ההשפלה בעיני זרים, רגיש שופמן מאוד; הנושא צץ ועולה גם ברשימות שנכתבו כבר על דקע ארץ-ישראל, ארץ זו ששופמן מתגאה בה כפי שרק יהודי שעלה ארצה מן הגולה יכול להתגאות בה. כך למשל הוא מקדיש רשימה נרגשה (ומוגזמת בוודאי) ב"בטרם ארגעה" לקריקטורה אחת שהופיע בעיתון ארצישראלי, קריקטורה המשקפת את היהודי כאילו בראי העקום של התפישה האנטישמית - אף מעוקם, וכיוצא באלה סימני הכר דראסטיים. מה תהא דעתם של אחרים עלינו, שואל הסופר ברוב פאתוס, - אם כך אנו רואים את עצמנו?

התסביך המיוחד של "בני ישראל ערבים זה לזה" מתואר בבהירות ברשימה "טעות". הסופר מתאר יהודי אחד, המעורר בקרבו רגש בחילה ודחייה. (כאן הרקע הוא העיר ווינה). הופעתו של אדם זה והתנהגותו מעבירים צמרמורת של רתיעה אצל המספר. הפרטים מעורבבים, עיקר וטפל כאחד. הידים הצפודות והרועדות, יריקת הכיח על הרצפה, המישוש בכל העוגות המוגשות, העיסקות האפלות והחשודות. והנה - אפתעה! יום אחד מזדמן לו למספר לראות אדם בזוי זה, כשהוא יוצא מן התפילה בכנסיה נוצרית! הסיוט נגמר. האיש הנוצרי שוב אינו דוחה את המספר, כשם שעשה זאת היהודי המדומה לפני כן. האיש הוא נוצרי, על כן מעשיו אינם נוגעים לו למספר. בכמה משפטים, בתיאורים חסכוניים, בסיטואציה קולעת, מצליח שופמן לצייר באופן מוחשי קומפלטס יהודי מעיק ביותר.

יש להזכיר בהקשר לכך את הרשימה "צר". כאן יחס הסופר לבני עמו גובל בעיוות הדין. האם כל בעלי חנויות הבגדים הרמאים הם באמת רק "זילברשטיינים" ו"ליכטנשטיינים"? יש להניח, כי רשימה אובייקטיבית היתה כוללת שמות אריים, במספר גדול יותר מאשר שמות יהודיים. כמוכן, את השמות האריים אין הסופר רואה - שכן כאן אינו מרגיש כל קשר נפשי,

כל רגש של אחריות והתחייבות. מעשיהם של בעלי השמות היהודיים פוגעים בו ומכאיבים לו; בעלי השמות האריים יכולים לרמות את לקוחותיהם כאוות נפשם – כאן הסופר יכול להיות אובייקטיבי, לראות את הדברים מרחוק ומגבוה.

כל המעיין בכתבי שופמן, אינו יכול שלא להתרשם מיחסו המיוחד של הסופר אל האשה. זהו יחס רומאנטי-אבירי, אשר בזמננו כמעט וחלף מן העולם. המשיכה העזה בין גבר לאשה קיימת בימינו כשם שהיתה קיימת בעבר; אולם האבירות, שיש בה מן הסנטימנטלי, שוב איננה. ללא ספק, זוהי תופעה הקשורה בתהליך שיווי הזכויות של האשה, ובכניסתה לחיים הציבוריים. היחס האבירי היה מבוסס על הגנת הגבר החזק על יצור חלש ממנו ותלוי בו. כדברי הפתגם, אי אפשר לאכול את העוגה ולשמרה בעת ובעונה אחת. האשה בעלת העמדה, הפעילה והמעשית אינה עוד בעיני שותפה יצור שמימי מעולם האחר, הזקוק להערצה, הגנה ורחמים. ואולי אנו בכלל כיום ציניים יותר, וכופרים בכל השתפכות רגשנית שאין בה מן התועלת ומן התכליתיות. מכל מקום, הרי התיאורים שהקדיש שופמן לאשה נודף מהם בושם דק של הווי רחוק, שכוח למחצה. יחס ההערצה לאשה הוא אחיד כמעט. אפילו אמה של הנערה האהובה היא יצור מופלא, מרעיף רחמים ורוך – שום זכר לקומפלקס החותנת. בין אם אלו הן הנערות מימי הילדות והנוער, מן הכרכים שמעבר לים, ובין אם אלו הן הנערות מן המציאות הארצישראלית החדשה – כולן זוכות למנה גדושה של אידיאליזציה. הנערה מן הנוער העולה מצ'כיה, בקיבוץ שבעמק, מזכירה לו למספר בהופעתה האצילית את דבורה מספר השופטים ("דבורה"). נערה צעירה, העובדת בקיבוץ בבית המלאכה, בעבודה הנחשבת למלאכת גברים, מעוררת את התפעלותו של הסופר דווקא בשל הניגוד שבין היותה אשה לבין מלבושי העבודה הכבדים שעליה והעבודה הגברית בה בחרה; בביקור חוזר באותו קיבוץ, כאשר הסופר רואה את הנערה, והנה היא לבושה סינר ועובדת במטבח, כאילו ניטל קסמה המיוחד בעיניו.

אופייני הסיפור הקצר על שני ריעים שהתחרו בנעוריהם על אהבתה של נערה אחת. אחר שנים רבות של פרידה נפגשים השניים ומעלים זכרונות. כמובן, צף ועולה גם שמה של אותה נערה, אשר בינתיים נתבגרה, אף זקנה. וכאשר מתברר עתה, מעבר לכל ספק, כי באותם ימים ביקרה את האחד על רעהו – חש המקופח צער ואכזבה, כאילו כל אותן שנים אינן חומה חוצצת בפני חדות הזכרונות. העובדה, שאותה נערה שוב אינה נערה ואינה עוד יפה, אינה

משנה כלל את יחסו של המספר. בהתאם למסורת הרומאנטית, מאמין הסופר ביציבותם של הרגשות. ותמונה אחרת: גבר ואשה, שניהם אנשים קשישים, נפגשים במולדת החדשה לאחר שלא ראו זה את זה שנים רבות. הגבר נזכר כיצד לפניו סרבה לו האשה, – ומה רב תמהונו כאשר היא מסרבת לו גם עתה, כשהיא עומדת על סף הזקנה. אצל סופר אחר היתה אפיזודה ממיץ זה וודאי מתוארת כפארה. ואילו אצל שופמן אנו מוצאים מלנכוליה, מלווה באירוניה דקה.

משהו מגישה זו אנו מוצאים כבר בסיפוריו המוקדמים של שופמן. הסיפור "אהבה" סובב על אהבת שני ידידים לאשה אחת. יוליה היא אשתו של אחד מן הריעים; היא ושאר ברקע, וחשיבותה למעשה בהשפעה שיש לה על השניים. כאן, אולי, התפיעה היא "רומאנטית" פחות מאשר ברשימות המאוחרות יותר. שכן יוליה אינה טהורה מעבר לכל ספק. משך תקופה מסוימת היא משחקת ביודעין ברגשותיהם של השניים. רק לאחר פרשה של היסוסים היא מתמסרת בשלמות לבעלה. יוליה מתה בלדתה – והאהב שלא זכה, חש בעת הלוויה רגש של הקלה, אולי שמחה לאיד; עד שלמרות הטינה האישית מתגברת עליו הכרת הטראגיות שבמעמד.

הנשים אווריריות, מרחפות, נוגעות ולא נוגעות ביד קלה ביקיריהן. עיסוקיהן המדויקים לוטים בערפל; הן שליחות תועות מעולם היופי והשלמות. יחסו של הסופר לנשים קשור קשר אמיץ ליחסו ליופי. היפה כמעט זהה בעיניו עם הטוב. שוב, תפיעה שכיום אינה מקובלת ביותר.

כפי שאמרנו, נתייחד לו לשופמן מקום מיוחד בספרותנו, שאין עליה עוררין. הן בצורה והן בתוכן, הוא ידע לטבוע דפוסים מיוחדים משלו.

אפריל, 1965.